

ВИВЧЕННЯ ДІЄСЛІВ НЕДОКОНАНОГО ВИДУ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Чубань Т. В.

У статті досліджено питання про значення спостереження над словом і реченням при вивченні граматики української мови, охарактеризовано видові особливості дієслів, описано граничні й неграничні дієслова недоконаного виду, наведено приклади речень із дієсловами недоконаного виду.

Ключові слова: граничні дієслова недоконаного виду, неграничні дієслова недоконаного виду, відсубстантивні дієслова, відад'єктивні дієслова, перфективація.

В статье исследован вопрос о значении наблюдения над словом и предложением при изучении грамматики украинского языка, охарактеризованы видовые особенности глаголов, описаны граничные и неграничные глаголы несовершенного вида, наведены примеры предложений с глаголами несовершенного вида.

Ключевые слова: граничные глаголы несовершенного вида, неграничные глаголы несовершенного вида, отименные глаголы, отадъективные глаголы, перфективация.

The article addresses the question of importance of observing words and sentences while studying Ukrainian grammar, describes aspect peculiarities of verbs, imperfective verbs with or without emphasis laid on their limits, and gives examples of sentences with imperfective verbs.

Key words: imperfective verbs with or without emphasis laid on their limits, substantivized verbs, adjectivized verbs, perfectivation.

Важливе місце в методичній роботі викладачів української мови мають праці О. М. Беляєва, адже ефективні методи й засоби навчання мови, які він описує, можна використовувати й під час підготовки студентів-філологів. Так, обстоюючи значення спостереження над мовою, О. М. Беляєв уважав, що минуть роки і цей метод знову пробиватиме шлях у школу: "Почасти він знайшов своє відбиття в нових підручниках мови, де частину матеріалу викладено на основі вправ для спостережень і самостійних висновків учнів. Досвід роботи за цими підручниками показує, що метод спостереження доцільно застосовувати тоді, коли факти та явища, що вивчаються, є складними або специфічними для української мови, вимагають того, щоб у них спочатку розібратися шляхом аналізу тексту (прикладів), перш ніж вдаватися до відповідного теоретичного положення, граматичного визначення чи правила. При цьому треба уникати помилок минулих років, а саме перетворення спостереження в універсальний метод навчання мови" [1, с. 64].

На філологічних факультетах ВНЗ лінгвістична підготовка майбутніх учителів української мови передбачає вивчення навчального курсу "Сучасна українська літературна мова", важливим компонентом якого є грамика. І тут важливим етапом є спостереження над мовними фактами. З'ясування закономірностей розвитку граматичної структури неможливе без урахування змінності мови та її системного характеру. Сама мовна реальність як об'єкт дослідження в принципі, уважає В. Горбачук, у своїй сутності віками залишається незмінною, існує поза волею дослідника, завдання якого – пізнати цю реальність, збагнути її та по можливості адекватно описати. "Але наше розуміння цієї лінгвальної дійсності, її наукове відображення залежить від багатьох факторів, є відносним. Це зумовлюється, зокрема, тим, що кожна наука, поки жива, постійно удосконалює свій дослідницький апарат, розвивається в напрямку проникнення в глибинну сутність досліджуваної реальності. Науково-понятійна картина цієї реальності залежить від позиції, точки зору, світоглядно-методологічних настанов і самого дослідника. Цим пояснюється неоднакове тлумачення різними вченими одних і тих явищ мови..." [3; 7]

Проблема статті полягає в доведенні того факту, що разом із науково-дослідницькою метою, обравши певний аспект дослідження, необхідно добирати мовне підтвердження шляхом спостереження над мовою, причому в одному випадку будемо бачити лексичні чи морфологічні властивості слова, використовуючи для цього доступні засоби й методи, а в іншому висвітлювати словотвірний рівень. Готуючи статтю, маємо на меті вирішити такі завдання: дослідити шляхом спостереження над мовою літературного твору особливості граничних і неграничних дієслів, описати явище перфективації, окреслити межі видової співвіднесеності дієслів, проілюструвавши це на матеріалі повісті Григорія Квітки-Основ'яненка "Сердешна Оксана".

Будь-яка словоформа є матеріалом для граматичних досліджень. Студенти ж вивчають її морфемну, морфологічну й синтаксичну структури. Їм доводять, що грамика – це учення про внутрішню й зовнішню формальну структуру одиниць мови (слів і речень). Вихідним матеріалом під час дослідження граматики є повнозначне слово. Воно є підпорядкованим елементом по відношенню до одиниць синтаксичного рівня й поряд із тим є сукупністю елементів рівня морфологічного. Основним об'єктом морфології є слово, завданням – усебічна характеристика всіх граматичних ознак слова. Так, наприклад, компонуєчи матеріал до практичного заняття з сучасної української мови на тему: "Особливості дієслів недоконаного виду у сучасній українській мові", у якому центром опису є дієслово, студентам необхідно надати

можливість спостереження над мовою певного твору, а також навчити виконувати морфологічний аналіз дієслів. Їм дають відомості про те, що до проблеми видової співвіднесеності дієслів у сучасній українській мові зверталось не одне покоління мовознавців, про що свідчать праці В. М. Русанівського [7; 8], К. Г. Городенської і М. В. Кравченко [4], І. І. Овчиннікової [6], що здобутки сучасної аспектології безсумнівні, але не втратили своєї актуальності такі загальнотеоретичні проблеми, як статус категорії виду, семантика видової опозиції, граматична й граматико-словотвірна перфективація тощо.

Дієслова недоконаного виду, виражаючи нецілісну дію, представляючи її як процес, означаючи дію або стан в їх розгортанні, залежно від здатності досягти своєї внутрішньої межі, поділяються на граничні й неграничні. Граничні дієслова недоконаного виду виражають дії, процеси та стани, які спрямовані на досягнення внутрішньої межі як критичної точки в їх розгортанні. Перспектива досягти цієї межі уможливорює для них доконаний корелят, із яким вони утворюють видову пару. Неграничні дієслова недоконаного виду позначають такі дії, процеси та стани, які у своєму розгортанні не спрямовані на досягнення внутрішньої межі як критичної точки. Саме тому вони залишаються поза видовою опозицією. Поділ дієслів недоконаного виду на граничні й неграничні вмотивовує їх видову співвіднесеність, а саме: граничні дієслова недоконаного виду є парновидовими, співвідносними за видовою ознакою, а неграничні – одновидовими дієсловами недоконаного виду, або не співвідносними за видовою ознакою. Що ж до дієслів доконаного виду, то вони завжди виражають обмежену внутрішньою межею цілісну дію. За семантичною ознакою граничності / неграничності дієслова недоконаного виду поділяються на три групи: 1) парновидові (дієслова з граничною основою); 2) непарні, одновидові дієслова недоконаного виду (дієслова з неграничною основою); 3) непарні, одновидові дієслова доконаного виду (дієслова з часовими афіксами).

Вивчаючи видову співвіднесеність дієслів, потрібно брати до уваги їх генетичну неоднорідність, що можемо проілюструвати на матеріалі повісті Григорія Квітки-Основ'яненка "Сердешна Оксана". Як відомо, за походженням дієслова поділяються на вербальні, або непохідні, і відіменні, утворені від іменникових, прикметникових, займенникових та числівникових основ. У них різний лексико-семантичний потенціал, що зумовлює відмінності в їх видовій структурі. Граничний характер мають дії, які виражають вербальні дієслова односпрямованого руху (*бігти, летіти, повзти*), конкретної фізичної дії (*будувати, варити, полоти, шити, рубати, різати, трошити*) та більшість дієслів інтелектуальної діяльності (*рахувати, вчити, множити*): *Уранці, чи зробила що, чи ні, по своїй натурі побігла до подруг, щоб вп'ять зібратись їм дивитись на муштру* [5, с. 281]; *Як пішла по воду, а там подруженьки зострілися, та й почали мені сміятися, що я й білоручка, як ви мене, мамо, зовете, та й я пішла по воду, та не вмю відер нести, коромисло не так держу; зовсім обсміяли; а тут Трохимові собаки як нападуть на мене, а я як побіжу, як злякаюсь!* [5, с. 287]; *А що, Оксано! – став казати Петро, поспішаючи за нею, що мов ластівка летить і до землі від радощів не доторкається* [5, с. 286]; *Не випросилась, а випручилась наша Оксана, і як муха, від нього полетіла і ускочила у хату...* [5, с. 288]; *Перестала Оксана жартувати і до подруг бігати: усе сидить дома, то шие, то пряде* [5, с. 290]. За семантичною ознакою граничності ці дієслова недоконаного виду здатні корелювати з формами доконаного виду, але реалізувати цю здатність вони можуть лише за наявності відповідних граматичних засобів – повністю десемантизованих префіксів. У дієслів односпрямованого руху таких засобів зовсім немає, тому що префікси – їх потенційні перфективатори, крім граматичного значення доконаного виду, надають їм різних словотвірних значень, пор.: *влетіти, перелетіти, залетіти, прилетіти* і т. д. Видові префіксальні кореляції вербальних дієслів конкретної фізичної дії та інтелектуальної діяльності формують вибірково, залежно від здатності того чи іншого префікса десемантизуватися й перетворитися на показник доконаного виду в структурі дієслова з відповідним лексичним значенням. Основним засобом їх граматичної перфективації є префікс по-, пор. видові пари: *будувати – побудувати, рахувати – порахувати, множити – помножити, шити – пошити, полоти – пополоти*. Гранично з ним зблизився, а в межах багатьох видових кореляцій і перетнувся, префікс з-/зі-, с-, пор. видові пари: *будувати – збудувати, молоти – змолоти, в'язати – зв'язати*.

Неграничний характер мають дії, які виражають дієслова обох генетичних груп із значенням звучання, мовлення та мислення, вербальні дієслова, що передають різноспрямований рух, відсубстантивні дієслова, що виражають словотвірні значення "бути кимось, уподібнюватися до когось" і "займатися певною діяльністю": *От Оксана мовчала, мовчала далі й каже: "Ви б вже покинули об сьому й думати"* [5, с. 286]; *Казала, що підеш за мене, то не мори мене; нехай я пришлю людей, поберімося вже собі* [5, с. 286]; *... Зібралась, щоб поговорити, та нічого і не кажуть, знай цілуються...* [5, с. 288]. Більшість відсубстантивних дієслів означає неграничні дії, процеси та стани; граничністю характеризуються лише ті дії, які спрямовуються на об'єкт, та відад'єктивні дієслова, які вирізняються граничним характером виражених ними процесів та дій. Семантично зумовлену здатність формувати видові опозиції найпоспідовніше реалізують відад'єктивні дієслова процесу із суфіксами -а-, -і-, -ну-, перший із яких виражає словотвірне значення "ставати якимсь за ознакою у більшому ступені її вияву", а два інших – "ставати якимсь за ознакою". Це зумовлено однотипністю їх словотвірної структури. Основними засобами їх граматичної перфективації є префікси по- та з-/с-, причому для багатьох дієслів, що вказують на становлення ознаки, вони є рівноправними, пор.: *важчати – поважчати, білішати – побілішати, червоніти – почервоніти: Земля під нею запалала, небо над нею загорілося; сонечко, як мак, почервоніло...* [5, с. 284].

Проаналізувавши дібраний матеріал, можна разом зі студентами зробити такі узагальнення та висновки: тільки близько третини вербальних та відіменних дієслів недоконаного виду співвідноситься за видовою ознакою, решта має статус одновидових дієслів недоконаного виду. Основним засобом утворення корелятивів доконаного виду до вербальних та відіменних дієслів є префікси. Свою граматичну функцію вони реалізують лише в структурі дієслів із граничною семантикою, до яких належать вербальні дієслова односпрямованого руху, конкретної фізичної дії, інтелектуальної діяльності людини, а також відад'єктивні дієслова, що вказують на процеси, становлення ознаки в більшому або звичайному ступені її вияву, й відіменні дієслова, які виражають дії, що спрямовуються на об'єкт. Найпоширеніше її виконують префікси по- та з-/с-. Параметри граматичної перфективації у вербальних і відіменних дієслів в основному збігаються, адже граматичний статус у структурі переважної більшості дієслівних основ обох генетичних груп з граничною семантикою мають тільки префікси по- та з-/зі-, с-. Відмінним у вживанні цих префіксів є те, що з відад'єктивними дієсловами в межах їх прямого ЛСВ вони поєднуються більш послідовно, ніж із вербальними, що зумовлено однотипністю словотвірної структури цих дієслів.

Сучасний стан науки про мову й надалі вимагає повніше та глибше вивчати питання граматики української мови, важливої ланки мовної системи, тому в межах отриманих результатів можна визначити перспективу подальшого студювання в цьому напрямку: простеження ефективності певних засобів і методів навчання мови.

Література

1. Беляєв О. М. Сучасний урок української мови / О. М. Беляєв. – К. : Радянська школа, 1981. – 176 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Горбачук В. Т. Синтаксис української літературної мови. Вступ / В. Т. Горбачук. – Слов'янськ : Б. в., 1995. – 27 с.
4. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наукова думка, 1981. – 199 с.
5. Григорій Квітка-Основ'яненко. Повісті та оповідання. Драматичні твори / Григорій Квітка-Основ'яненко. – К. : Наукова думка, 1982. – 540 с.
6. Овчиннікова І. І. Лексико-семантична класифікація дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. І. Овчиннікова. – К., 1993. – 23 с.
7. Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ / В. М. Русанівський. – К. : Радянська школа, 1977. – 55 с.
- Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 315 с.